

УДК 930.1(477)«18» (092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИОСОФСЬКЕ ОСЯГНЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ М. О. МАКСИМОВИЧА

Проаналізовано праці М. О. Максимовича в царині української історії та пісенної народної творчості, в яких міститься ряд узагальнень історіософського характеру. В центрі уваги розуміння вченим проблем історіогенезису, історичного часу і простору, рушійних чинників історичного процесу та його внутрішньої структури в контексті минувшини Київської Русі-України. Показано, що, незважаючи на певні суперечності, історіософські погляди мислителя мали теоретичне значення для формування ідеї модерної України.

Ключові слова: М. О. Максимович, історіософія історії України, український історичний процес, історіогенезис, південно-руський (український) історичний простір та час, структура і безперервність української історії.

Светленко С. И. Историсофское постижение истории Украины в творчестве М. А. Максимовича.

Проаналізовані твори М. А. Максимовича в області української історії та пісенного народного творчства, в яких міститься ряд обобщень історіософського характеру. В центрі уваги розуміння вченим проблем історіогенезису, історичного часу і простору, рушійних чинників історичного процесу та його внутрішньої структури в контексті минувшини Київської Русі-України. Показано, що, незважаючи на певні суперечності, історіософські погляди мислителя мали теоретичне значення для формування ідеї модерної України.

Ключевые слова: М. А. Максимович, історіософія історії України, український історичний процес, історіогенезис, південно-руське (українське) історичне простір та час, структура і безперервність української історії.

Svitlenko S. I. Historiosophical views about Ukrainian history in Maksimovic academic heritage.

The author studies historical and historiosophical aspects in M. Maksimovic's philosophical heritage and shows its place in historiographical tradition. There have been analyzed those Maksimovic's historical and Ukrainian folk art song researchers, which present some general historiosophical ideas. It is shown that this famous thinker pointed out Ukrainian nation as a particular object of a special historical research, explained geneses of the Rus' people, singled out South-Russian (Ukrainian) historical zone, showed its population autochthony, stressed the importance of Kyiv in consolidation of land and peoples within the borders of Rus' area. It has been paid attention that Maksimovic' had offered periodization of this area and ethnic processes history, proved historical continuity and then, as a result, connectivity of Kievan Rus' and Cossack periods of Ukrainian history. The author emphasizes the causal factors of historical progress, including social, spiritual, cultural, church, religious and military points. Contradictions in historiosophical views of this thinker have been also identified. On the one hand, Maksimovic' promoted the idea of the dual (Kievan and Moscow) Rus', that reveals his loyalty to a united Russian world within the Russian Empire. On the other hand, the thinker supported recognition of the Ukrainian people as a distinct ethnosc with its own historical space, time, power and leaders, that had put the basis of Modernity period of Ukraine.

Keywords: M. Maksimovic', historiosophy of Ukrainian history, Ukrainian historical process, genesis of history, South-Rus' (Ukrainian) historical space and time, structure and continuity of Ukrainian history.

Визначне місце в утвердженні української романтичної історіософії посів Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) – учений-енциклопедист, який вирізнявся глибоким творчим пошуком у царині природничих і гуманітарних наук. Постать талановитого ученого та його творчий доробок почали привертати увагу вже його сучасників. Аналіз наукової спадщини М. О. Максимовича досить докладно здійснив В. Б. Антонович у тезах «Значение исторических трудов М. А. Максимовича», написаних, очевидно, у зв'язку з появою першого і другого томів тритомного зібрання творів М. О. Максимовича, що вийшли у світ за редакцією В. Б. Антоновича в 1876–1877 рр. Автор зазначеної праці відмітив розробку М. О. Максимовичем певної періодизації русько-української історії, зокрема княжого, литовського, козацького періодів [5, с. 117–121].

Світоглядні цінності М. О. Максимовича неодноразово перебували у сфері спостережень іншого сучасника – М. П. Драгоманова. Так, у роботі «Чудацькі думки про українську національну справу» він назвав М. О. Максимовича першим у ряду «старших українофілів» і відмітив поєднання в його світогляді націоналізму з європейським романтизмом [2, с. 338]. У праці «Листи на Наддніпрянську Україну» той же український вчений і суспільно-політичний діяч стверджував, що за свого монархізму М. О. Максимович у своїх віршах 1863 р., зокрема «Цар дає народу волю, а ляхи бунтують» тощо, стояв «на програмі козаків Б. Хмельницького: «Маєте собі свою Польщу, а нам хай наша Україна зостанеться» [1, с. 172]. Ці оцінки М. П. Драгоманова є цікавими задля розуміння особливостей історіософських поглядів М. О. Максимовича.

На сьогодні досягнення історіософського виміру творчості М. О. Максимовича, 210 років від дня народження якого виповнилося у 2014 р., видається вельми актуальним. Адже в радянський період ця важлива грань спадщини видатного українського вченого не досліджувалася. У той історіографічний період мова йшла про вивчення його історичних поглядів. Змістовним прикладом такого роду розвідок став окремий шостий розділ «Початок науково-критичного дослідження історії України. М. О. Максимович» у книзі М. І. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» (1959). Попри обов'язкові для того часу вставки у дусі боротьби «з буржуазно-націоналістичними фальсифікаціями», автор подав доволі докладний огляд біографії та суспільних поглядів М. О. Максимовича, його боротьбу з норманізмом М. П. Погодіна, висвітлив «питання історії козацтва, визвольної війни і возз'єднання України з Росією у творах М. Максимовича», репрезентував вченого як історика Коліївщини, визначив місце творів М. О. Максимовича у вітчизняній історичній науці. Втім, про історіософський вимір історичної спадщини М. О. Максимовича тоді не йшлося [29, с. 194–246]. З погляду вивчення світогляду, суспільно-політичних та історичних поглядів М. О. Максимовича були побудовані монографії таких учених, як П. Г. Марков та Д. Х. Острянин [27; 28; 31].

Небагато змінилося в проблемно-тематичному осягненні творчої спадщини в новітній історіографічний період. У цьому сенсі вельми показовими є «Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 року)» (2004). У них містяться цікаві доповіді з різноманітних аспектів творчої спадщини М. О. Максимовича в галузях історичного краєзнавства, поетики, фольклористики, історії, редакторсько-видавничої справи, мовознавства, але, як і раніше, бракує розвідок історіософського характеру [30].

У «Матеріалах круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича», опублікованих у 16-му випуску збірника наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» (К., 2005) теж уміщено змістовні розвідки, які висвітлюють переважно історіографічні аспекти творчості М. О. Максимовича [3]. Серед цих матеріалів історіософських сюжетів інтелектуальної спадщини українського вченого торкнулися лише Оксана Ковальчук і Олексій Ясь [4; 35].

Зазначена дослідниця відмітила, що М. О. Максимович «вितворює вражаючу за своєю масштабністю міфологему генези української нації. Нації, яка стає своєрідним етнічним субстрактом для багатьох європейських націй і в той же час епіцентром організації державності на європейських просторах». Кажучи словами О. Ковальчук, М. О. Максимович створив одну із найсмівіливіших гіпотез, «своєрідну історичну космогонію українського народу». [4, с. 179–181] І це цілком зрозуміло, адже романтичний світогляд актуалізував проблему виявлення першопочатків пранароду, прамови, пратериторії людства.

Пробудження дослідницького інтересу до творчої спадщини М. О. Максимовича видається цілком не випадковим. Адже, як стверджував сучасний український історик Віктор Короткий, «безперечно, Максимович мав власну концепцію історії України, а наукова спадщина його має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширше традиційної про неї уяви» [6, с. 64]. Окремих аспектів історіософських поглядів М. О. Максимовича торкалися сучасні дослідники В. А. Потульницький [33, с. 273, 274], О. В. Ясь [34, с. 199, 203] та ін.

Науково цінні публікації епістоляріїв та історичних творів М. О. Максимовича, що вийшли друком в останні десятиліття, дають можливість розглянути різноманітні грані спадщини видатного вченого, у тому числі й історіософське осягнення ним історії України [13; 26]. Саме таку мету ставить перед собою автор даної статті.

Насамперед, простежимо, які чинники сприяли розвитку зацікавленості М. О. Максимовича українською історією. Напевно, українське старшинсько-козацьке походження, непересічний культурний світ родини, до якої, зокрема, належали два дядька Михайла – Ілля Федорович і Роман Федорович Тимківські – професори Харківського і Московського університетів відповідно та сприятлива інтелектуальна атмосфера Новгород-Сіверського, де в місцевій гімназії М. О. Максимович здобував середню освіту, вплинули на формування у нього глибокого почуття любові до рідної землі, мови, культури й відіграли свою роль у професійних зацікавленнях вітчизняною історією. Судячи з «Автобіографії» вченого, його захопленню українською минувиною передували студії в галузі природничих наук. Але вже в той період на початку 1820-х рр. студент Московського університету Михайло Максимович зацікавився й природничою, або «натуральною» історією [7, с. 389, 390, 393].

Спочатку, очевидно, за аналогією природничих наук, учений застосовував раціоналістичний та логічний підходи до вивчення історичних першоджерел. Згодом його світогляд під впливом шеллінгіанства пройшов певну еволюцію від усвідомлення раціонального начала до осягнення ірраціонального, яке дозволяло осягнути «філософію серця», «душу народу». У цьому контексті цілком зрозумілим є захоплення М. О. Максимовича народним фольклором, що дозволяло не обмежуватися історією видатних персоналій або державних установ, а вивчати

масову свідомість, глибоко зацікавитися минувшиною рідного народу [4, с. 184, 185; 29, с. 195, 196].

Початки цікавих узагальнень історіософського змісту спостерігаємо ще у московський період діяльності М. О. Максимовича, який тривав упродовж 1821–1834 рр. [29, с. 200]. Знаковою в цьому сенсі стала передмова вченого «О малороссийских народных песнях» до його ж праці «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (1827). У ній Малоросія постала в метафоричному образі комети, яка хвилювала своїх сусідів, довго перепадаючи з однієї сторони на іншу, вирізняючись тільки нещастями і неспокоєм.

Задля розуміння цих мінливих ритмів історії вчений звернув увагу на складність процесу етногенезису українців, які врешті-решт склали «совѣмъ отличный характеръ, облагороженный и возвышенный Богданомъ Хмельницкимъ»¹⁾. Він визначив особливості малоросіян у поєднанні трьох первісних способів життя: наїзницького, чабанського і хліборобського. Показавши своєрідність української народності на широкому матеріалі пісенної творчості, М. О. Максимович першим актуалізував питання про необхідність її вивчення, висловивши ідею про український народ як об'єкт пізнання історії. Вчений не тільки задекларував ідею, а впродовж двадцяти років втілював її в життя, невпинно збираючи й видаючи українські народні пісні, які зіграли свою помітну роль в усвідомленні ним української історії [15, с. 454–465, 468, 469].

М. О. Максимович став справжнім ідейним батьком українського народолюбства, поставивши об'єктом своїх історичних досліджень саме народні маси в українській історії. Підтвердженням цього є його праці в царині соціальної історії, зокрема «Сказание о Колиивщине» (1839), «Известия Гайдамаках» (1845). Ці розвідки наповнені не тільки цікавим фактичним матеріалом, а й роздумами історіософського спрямування про особливості історичного простору та історичного часу в українських землях, про соціальні фактори руху історії [10; 25].

Наукова актуалізація концепту українського народу у спадщині М. О. Максимовича була цілком закономірним наслідком його патріотичного світорозуміння України як батьківщини, рідного краю за всієї державно-політичної лояльності до імперської Росії. Прикмети щирого українського патріотизму неодноразово зустрічаються в його епістоляріях. Так, у листі до відомого російського поета, літературного критика і державного діяча П. А. Вяземського від 28 листопада 1833 р., незадовго до переїзду з Москви до Києва, він зізнавався про свої враження від перебування в Україні: «...здесь дома я, здесь лучше мне!..» [13, с. 82, 93]. Про незабутні враження від своїх поривань із півночі «на простор украинских степей, на приволье днепровское!» за чверть століття він згадував у листі до відомого прозаїка, публіциста та громадського діяча Г. П. Данилевського від 20 лютого 1856 р. [Там само, с. 109, 111]. І вже цілком відверто М. О. Максимович виказував свою належність до свідомого українства у листі до великого українського поета, художника й мислителя Т. Г. Шевченка від 25 березня 1860 р., в якому, сповіщаючи про народження сина Олексія, зичив своєму первістку «виростати в добрім здоров'ї, світлім розумі і во многій любови ко всьому, що подобає любити доброму і чесному чоловіку і щирому українцю...» [Там само, с. 299, 305].

На відміну від московського періоду діяльності, результативнішими з погляду на історіософський доробок М. О. Максимовича стали наступні періоди його творчості, пов'язані з перебуванням спочатку в Києві впродовж 1834–1841 рр.,

¹⁾ Тут і далі цитати подано за оригіналом правопису творів М. О. Максимовича

а затим, після виходу на пенсію, на власному хуторі Михайлова Гора, Золотоніського повіту Полтавської губернії протягом 1841–1873 рр. [29, с. 202]. Тільки у 1830–1840-х рр. М. О. Максимович написав понад 30 праць, в яких висвітлювалась історія Київської Русі та Києва. Інтерес до цієї тематики у М. О. Максимовича був цілком невинуватий. Про це свідчив сам Михайло Олександрович у листі до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова від 22 вересня 1850 р., в якому йшлося про прагнення автора «посвящать свою ученую деятельность преимущественно Киеву и Южной Руси». Свою любов до Києва М. О. Максимович проніс через усе своє життя, пишучи про нього в листі до церковного і культурно-освітнього діяча, історика та археолога П. Г. Лебединцева як «о богоспасаемом нашем Киеве» [13, с. 20, 22, 144, 201].

Серед праць із зазначеної тематики слід відмітити низку розвідок, котрі стосувалися історіософської проблеми історіогенезису Русі. У цьому контексті значний дослідницький інтерес становлять такі праці, як «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» (1836), «О происхождении варяго-русов» (1839) та ін. У них учений замислювався над ключовою проблемою: звідки пішла Русь, подавши при цьому історико-систематичний огляд думок про Русь і виклавши своє бачення проблеми [21, с. 113–115].

У праці «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» М. О. Максимович виявив свою схильність до систематизації історичного матеріалу з метою узагальнень. Розроблена ним періодизація вітчизняної словесності має не тільки суто філологічне значення, а й важлива для розуміння інтелектуалом ходу історичного процесу та його внутрішньої структури. Так, учений виділив чотири періоди: древній – від 60-х рр. IX ст. до останньої чверті XIII ст., середній – від останньої чверті XIII ст. до XVIII ст. та новий – від XVIII ст. і до першої чверті XIX ст., а також новітній, або сучасний.

В основу своєї періодизації вчений поклав духовно-культурні чинники. Наприклад, перший, древній період, вирізнявся, на його думку, розвитком православ'я, книжкової світської й церковної культури, мови, руського просвітництва в Києві, впливами греко-східного просвітництва. Середній характеризувався оновленням розумового й суспільного життя Північно-Східної Русі, впливами латино-західного просвітництва на інтелектуальне життя Південної і Західної Русі, а згодом і Великої Росії. XVIII ст. позначилося новоєвропейськими впливами, прагненням до європеїзму. У новітній період простежувалося намагання відродити феномен народності, її самобутній дух [Там само, с. 47, 48].

Розв'язуючи проблему історіогенезису русів, М. О. Максимович розрізняв між східними, або руськими слов'янами, русів північних, до яких залучав великорусів і білорусів, і русів південних, або україно-галицьких, у т. ч. полян, сіверян з уличами, древлян, тиверців і, можливо, білих хорватів (галичан). Тим самим учений чітко окреслював південноруський історичний простір. При цьому мислитель доводив його стародавність і, використовуючи дані руських літописів, піддавав критиці теорію скандинавського походження Русі та її прибічників. Відтак він дійшов висновку, що варяги є іноплемянний народ, а «Русская Земля такъ прозвалась отъ техъ, разумѣется отъ Руссовъ», початки яких зафіксовано під 860 р. На основі літописів М. О. Максимович стверджував, що руси і варяги – два різноплеменні народи [Там само, с. 49–58, 68, 73, 79].

Суттєво важливим є киевоцентризм історіософських поглядів М. О. Максимовича. Так, центром Русі, звідки пішла Руська земля, вчений називав Київ. За його словами, саме звідти поширилася «и вѣра, и грамота, и все просвѣщение Русское». Особлива роль в утвердженні панування Русі на сході Європи належала київським князям. «Землею Русскою назвалась сначала Киевская или Полянская земля, а не Новгородская...», – підкреслював М. О. Максимович. Таким чином, на думку вченого, зародження Руської землі відбувалося в південній, а не в північній частині Східної Європи [Там само, с. 78, 79, 85, 86, 87].

М. О. Максимович показав розширення історичного простору Русі від Києва до південно-західної, або Червоної Русі, міста якої були «родними дѣтьми Киеву». Із їх втратою земля Руська стала називатися Україною, а в XIV ст. отримала назву Мала Русь. Пізніше за південно-західну Русь відбувалося утвердження руськості на північному сході, або в Суздальській Русі, а згодом і в Новгородській землі [Там само, с. 89].

Розглядаючи проблему руської історіогенези, М. О. Максимович вважав, що русичі належали до корінного населення прабатьківщини, під якою розумів терени навколо Києва. Український мислитель убачав активну роль русичів у творенні інших народів, зокрема фінів, болгар, козар, які виникали під впливом розширення руського територіального простору шляхом залюднення європейської півночі, заходу та частини євразійського степу. Відтак він висунув гіпотезу про Русь як плем'я древнє й родоначальне для багатьох інших народів. На думку вченого, русичі поклали початки кількох колін, у т. ч. козар, болгар, чудь, готів, а самі зберегли власну ідентичність корінної Русі. Осмисливши проблему походження русів як автохтонного, древнього народу, який генетично пов'язаний з древньоазійським Яфетовим племенем, М. О. Максимович виділив первісний та історичний періоди їх минувшини [4, с. 182; 21, с. 99, 101, 102].

Свою гіпотезу походження первісної і стародавньої Русі М. О. Максимович відстоював у полеміці з прибічниками норманської теорії, відомим представником якої був російський історик М. П. Погодін. Своє бачення проблеми український мислитель висвітлював у листі «О происхождении варяго-руссов» до зазначеного опонента від 27 березня 1841 р., написаному в Києві. У ньому він виклав свій системний погляд на русів як на слов'янський народ і в цьому сенсі виступив послідовником М. В. Ломоносова, відкидаючи бачення прибічників норманського походження Русі [18, с. 116–125].

Ідея про південну Русь як країну заселену корінними й первісними мешканцями – південно-східними слов'янами – М. О. Максимович утверджував у роботі «Волинь до XI века» (1839). При цьому вчений об'єднав Волинь за своїм слов'янським походженням з іншими руськими землями: Київською, Червоно-руською або Галицькою, Поділлям, які утворювали один, корінний південно-руський народ упродовж дев'яти століть. Таким чином, мислитель сформулював ідею етнічно-територіальної єдності, соборності південно-руського, або малоросійського народу, який вирізнявся від поляків, чехів, сербів та інших слов'ян. Водночас М. О. Максимович зазначив, що в російській державі ім'я руського тепер закріпилось здебільшого за народом Великої або Московської Русі, яка, за словами вченого, стала, завдяки промислу Божому, центром возз'єднання Руського світу [8, с. 125, 126].

М. О. Максимович також звернув увагу на особливу роль Києва в історії Русі. За його словами, до XIII ст. цей центр став «средоточіємъ древняго Русскаго міра», а під Руссю розумівся переважною мірою південно-руський народ на від-

міну від москвитян або великоросіян. Історична традиція руськості з XIV ст. була підтримана древнім Галицьким князівством, яке стало називатися воєводством Руським, а згодом і українським козацтвом, що в XVII ст. іменувалося «старожитною Русью». Назва Малоросія або Мала Русь спочатку належала Волинській і Галицькій землям, а затим поширилася на ліву сторону Дніпра. Таким чином, М. О. Максимович показав безперервність руської історії від київського до козацького періоду включно, суб'єктом якої впродовж дев'яти століть був корінний південно-руський народ [Там само, с. 126].

Ідея безперервності української історії ґрунтувалася у творчості М. О. Максимовича на концептах тяглості території й населення Русі-України. З цього погляду інтерес становить праця вченого «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо М. П. Погодину)» (1859). Розвідка українського дослідника стала критичною реакцією на концепцію відомого російського історика про запустіння України, корінне населення якої в історичний період між нашествиям Батия і правлінням Гедиміна нібито переселилося на північно-руські терени, а замість нього на південноруських територіях з'явилися мешканці з Карпат.

Цю візію удаваного запустіння України М. О. Максимович переконливо спростував, показавши безперервність існування українського народу на власних теренах і назвавши версію М. П. Погодіна «произвольной *выдумкой*». Тим самим заперечувалася погодинська історіософська концепція, яка не залишала на Сході Європи місця малоросійському (українському) державно-політичному, етнічному та мовно-культурному чиннику, розглядаючи історію Русі як частину минулого Великої Росії [16, с. 130, 131, 134–136, 138].

На особливій ролі Києва М. О. Максимович наголошував у своїй промові «Об участии и значении Киева в общей жизни России», опублікованій окремою брошурою в Києві 1837 р. При цьому мислитель визначав три великі періоди «Русской жизни», уособленням яких стали Київ, Москва і Петербург. Саме в древньому Києві діяв рівноапостольний князь Володимир, який постав, за словами М. О. Максимовича, «просвітителем Росії». Сам же Київ був «главным мѣстом Русской святыни» і уособлював руську церковну велич – «первую основу всего величия Русскаго» та народну самобутність православної Русі. Київ тривалий час зберігав роль важливого духовного сакрального центру святих місць Руської землі. Згодом цей центр породив сильні князівства руські, хоча в самому першопрестольному місті послаблювалася великокнязівська сила, що неминуче призвело до втрати, кажучи словами мислителя, первісної цілісності країни.

Замість княжого періоду руської історії утвердився удільний. Тоді історична першість перейшла до Москви. Колись єдина Русь поділилася на дві половини – західну і східну, Литовську і Московську, які, хоча й вели удільну боротьбу, об'єднувалися єдністю церкви. Після поділу всеросійської метрополії Київ, перебуваючи під владою князівства Литовського, за словами М. О. Максимовича, концентрував духовну єдність для всієї західної Русі. За нового часу історичним чинником захисту Києва й України стало козацтво. За умов поширення козацтва відбувалося оновлення української народності [19, с. 144, 145, 147, 148, 151–153].

Важливою віхою українського історичного процесу стало приєднання Малоросії до Великої Росії Б. Хмельницьким у 1654 р. У такий спосіб, як писав М. О. Максимович, відбулося первісне злиття в одну державу трьох надовго розірваних частин Русі. Відтак московський цар об'єднав Велику, Малу і Білу Русь. У

1686 р. відновилася й церковна єдність православної Русі. Повну єдність утвердив самодержець Петро I, який перетворив Росію на велику імперію. Наступники першого російського імператора проводили політику зміцнення Російської держави. При цьому мислитель відмічав велику участь Києва в середній і новий періоди історичного життя Росії [19, с. 156, 157].

У праці «Очерк Киева» (1847) М. О. Максимович знову показав першопрестольність Києва, який був духовною, економічною й політичною столицею Русі впродовж 286 років. Духовна святість Києва – «града великого» – зберігалася впродовж історії для всієї Русі. В «Обозрени Старого Киева» мислитель знову нагадав читачеві про роль Києва як матері руських міст, показав цілу низку церковних пам'яток, що підтверджували історичну древність та духовну сакральність Києва [22, с. 159, 160, 165, 170–197].

У працях М. О. Максимовича розглянуто особливості історичного процесу в українських землях, історичну взаємодію українців з іншими народами. З цього погляду значний інтерес має розвідка «О причинах взаимного ожесточения поляков и малоросиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому)» (1857), в якій йшлося про роль різних народів, зокрема татар, литовців та поляків в українській історії. Прикметно, що, порушуючи складні питання особливостей історичного процесу в українських землях, М. О. Максимович акцентував на необхідності поваги до *історичної істини* [17, с. 200, 201].

Прагнучи розібратися в перебігу українського історичного процесу, мислитель порушив історіософську проблему історичного часу і вдався до структуризації української історії за певними епохами. Першою з них М. О. Максимович називав часи древньої князівської самостійності, яка згодом була втрачена. Затим – від нашестя Батия в 1240 р. до визволення Києва Гедиміном у 1320 р. – впродовж 80 років тривала епоха Татарської влади над всією Україною. Наступний історичний час – від приєднання України до Великого князівства Литовського в 1320 р. до унії з короною Польською в 1569 р. – протягом 249 років тривала епоха Литовської влади. На зміну їй прийшла епоха Польської влади, що охоплювала період від Люблінської унії 1569 р., коли Україна стала частиною Речі Посполитої Польської, до приведення Богданом Хмельницьким всієї України під *державу Руську* в січні 1654 р. Отже, польське панування в Україні тривало протягом 85 років. Останній історичний час М. О. Максимович називав епохою роздвоєного буття України, коли східна Україна постійно перебувала під владою *Руськоюю*, а західна спочатку впродовж 57 років коливалася між Росією і Польщею, а згодом – після Прутського договору 1711 р. до кінця Польського королівства в 1795 р. – постійно належала Польщі.

Показуючи цю складну періодизацію української історії, М. О. Максимович заперечував винятково польську історичну місію поляків в українських землях. Адже, як справедливо зазначав мислитель, крім епохи польської влади, були епохи Києво-Переяславської Русі, татарської і литовської влади [Там само, с. 200–202].

Кількома роками пізніше у статті «Нечто о земле Киевской» (1864) М. О. Максимович запропонував дещо уточнену хронологічну концепцію української історії в контексті історії Київщини, котра складалася з шести періодів: 1. 864–1240 рр. – Київська держава. 2. 1240–1320 рр. – Київське князівство під татарською владою. 3. 1320–1569 рр. – приєднання Київського та Переяславського князівств до Великого князівства Литовського. 4. 1569–1654 рр. – відділення Київського князівства

від Литви і з'єднання з Королівством Польським. 5. 1654–1764 рр. – малоросійська Гетьманщина. 6. Від 1764 р. – кінець малоросійської Гетьманщини [14, с. 44–48].

Як бачимо, зазначена концепція М. О. Максимовича пронизана киевоцентризмом, а відтак й україноцентризмом, які об'єднують південноруську минувшину впродовж тисячоліття. З історіософського погляду М. О. Максимовича українська історія предстала єдиною, безперервною від Київської держави князівського періоду до малоросійської Гетьманщини часів козаччини. Характерно, що мислитель виокремлював державницькі прикмети періодизації української історії, про що свідчать такі терміни, як «Київська держава», «Київське князівство», «малоросійська Гетьманщина».

Розробивши внутрішню структуру української історії, мислитель поглиблено досліджував окремі періоди минувшини. Так, М. О. Максимович приділив велику увагу усвідомленню ролі епосу литовської влади в українській історії, коли значна частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. Свідченням цього є низка праць ученого, зокрема «Нечто о земле Киевской» (1864), «Заметки о земле Волынской» (1864), «Письма о князьях Острожских» (1866), «Память о киевском воеводе Григории Хоткевиче» (1868), «Литовский замок в Киеве» (1871) та ін., що були опубліковані в першому та другому томах «Собрания сочинений М. А. Максимовича» (К., 1876–1877).

У них М. О. Максимович відмічав позитивну сторону «литовсько-руського світу», впродовж якого півтора століття тривало функціонування Київського князівства. За цих обставин Київська земля була недоступною для поляків. Утім, історик не вважав входження українських земель до Великого князівства Литовського природним, а розглядав як наслідок завоювання – нашествя Гедиміна на Київ [6, с. 56, 57].

Розмірковуючи над епохою польської влади в українській історії, М. О. Максимович особливу увагу приділив проблемі українського козацтва. Від початку 1840-х до середини 1860-х рр. дослідник української минувшини вивчав походження козацтва, етапи розвитку цього соціального стану, його роль у державному та суспільному житті українських земель XVI–XVIII ст. Ці сюжети висвітлено у таких працях, як «Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу» (1863, 1865)», «Письма о Богдане Хмельницком», адресовані М. П. Погодіну (1–4) і М. І. Костомарову (5–18) (1859–1860) та ін. [11; 23].

У своїх працях М. О. Максимович спростовував цілий ряд польських історичних міфів у контексті української історії, зокрема про роль поляків в утворенні українського козацтва, про залюднення ними «пустелі України». Український вчений спростував тези М. А. Грабовського про «справедливість» і «добročинність» панування Польщі над Україною. Натомість М. О. Максимович показав, що «Кієвоперяславская Русь или Украина приняла *соединение* съ Польшею въ одну *Речь Посполитую*, на правѣ людей *равныхъ съ равными, вольныхъ съ вольными*» як ішлося в акті Люблінської унії 1569 р. У ньому передбачалася рівність обох сторін, а не панування однієї над іншою. Розвінчав М. О. Максимович і міф про «добročинність» польського панування в Україні, розкривши різні види гноблення поляками українців: національно-релігійного й соціального. Все це неминуче вело до розриву українців і поляків, до відродження Малоросії, де на чолі з Б. Хмельницьким виникла єдність особливого громадянського суспільства [17, с. 202, 203, 205–223].

В епістолярній праці «Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу)» (1863, 1865) М. О. Максимович поглибив своє розуміння органічної внутрішньої структури української історії, пов'язавши київський княжий і козацький періоди вітчизняної минувшини. Він звернув увагу на те, що «придніпровські города Черкасы и Каневъ, первоначальные разсадники козачества Украинскаго, всегда принадлежали къ Кіевскому княжеству». Вчений показав князів, які стали ватажками козацькими, але водночас спростував низку історичних міфів, що огортали їхні імена. Зокрема, М. О. Максимович довів, що литовські князі не мали жодного значення в походженні придніпровського козацтва, яке з'явилося в історії без них і набуло розвитку не під їхнім впливом. Появу ж волинських князів в українському козацтві й утвердження їх на Придніпровській Україні він датував другою половиною XVI ст.

М. О. Максимович називав козацтво особливим станом у малоросійському народі, історичне життя якого вельми дороге й важливе для народної пам'яті. Простежуючи генезис українського козацтва, мислитель акцентував увагу на таких історичних чинниках, як народно-руське начало – общинний устрій, а особливо – татарські набіги. Відтак з історіософського погляду історик розглядав історіогенезис явища в контексті внутрішніх соціальних і зовнішніх військових впливів [11, с. 226–237, 239, 250–254].

Розробляючи тематику козацької історичної епохи, М. О. Максимович вивчав знакові постаті української минувшини, крізь призму життєдіяльності яких прагнув осягнути особливості українського історичного процесу. В цьому контексті привертає увагу «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» (1850). У розвідці мислитель стверджував, що П. Сагайдачний прагнув про з'єднання Київської Русі з Московською під владою православного царя. На думку М. О. Максимовича, втілення в життя ідеї спільного існування такої двоєдиної Русі дало б можливість Київській Русі, тобто Україні, зміцнити себе, забезпечити від панування поляків і бути самостійною. Першорядним чинником просування Київської Русі (України) в цьому напрямі мало б стати відновлення в ній православної митрополії [24, с. 260].

Отже, М. О. Максимович вважав украї важливим церковно-релігійний фактор в історії, який, напевно, і мав визначальне значення в історичному виборі України між католицькою Польщею і православною Московською Руссю. Саме такий вибір мав сприяти зміцненню Київської Русі – України – й утвердженню її самостійності в союзі з Московією. Відтак в історіософських поглядах мислителя примирялися дві лояльності: одна – до великої Росії-імперії, а інша – до батьківщини-України.

Історіософські смисли притаманні й такій персоналістичній праці вченого-історика, як «Письма о Богдане Хмельницком», адресовані М. П. Погодіну (1–4) і М. І. Костомарову (5–18) й опубліковані в 1859–1860 рр. У них М. О. Максимович розкрив своє концептуальне осягнення історії України.

Представляючи власний погляд на історичну постать Б. Хмельницького, він уже в першому листі показав, що Московська і Київська Русь – «двѣ стороны одного Русскаго міра, надолго разрозненныя и даже противостоявшія друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана». Діяльність Б. Хмельницького поклала початок «великому историческому дѣлу – возсоединенію всей Владиміровой Руси».

Заслугують на увагу й листи 9 та 11, де йшлося про характеристику Б. Хмельницького як представника українського народу в історії, котрий користу-

вався довірою та авторитетом, був людиною добрості й честі. Тому цілком зрозуміло, чому козаки встали під прапор гетьмана одностайно, за цілісність «своей отчизны Малороссийской...» [23, с. 282, 283, 314, 323]. Таким чином, у зазначеній праці М. О. Максимович висловив ідею «возз'єднання» колись єдиної Русі, хоча при цьому залишався прихильником Русі Київської – України.

Отже, можна стверджувати, що М. О. Максимович зробив помітний внесок у закладення основ української національної історіософії історії України. Творчість вченого прийшла на другу і третю чверті ХІХ ст., коли, попри всі труднощі української бездержавності, в українських інтелектуальних колах відбувався процес осягнення минулого і сьогодення, окреслювалися обриси майбуття нації, яка переживала складний процес формування і становлення. Будучи справжнім інтелектуалом і патріотом своєї малої Батьківщини-України, яка в той період перебувала в державно-політичних кордонах імперій, М. О. Максимович розробив ряд узагальнень у рамках романтичного історіософського напрямку, насамперед, виділивши українську народність як об'єкт наукового дослідження, у тому числі історичного.

Суттєво важливо, що мислитель приділив велику увагу руському історіогенезису, чітко виокремив південно-руський (український) історичний простір у межах великого руського світу, показав автохтонність і стародавність південно-руської людності, розкрив першість південноруських теренів на чолі із Києвом у консолідації земель і народів у кордонах Русі. Не менш важливо, що М. О. Максимович структуризував український історичний процес у просторі й часі, при цьому показав безперервність функціонування південноруського територіального масиву та людності, тим самим пов'язавши в одну вісь княжий і козацький періоди української історії. Заслугою М. О. Максимовича став пошук причинних чинників поступу історичного процесу, серед яких були соціальні, духовно-культурні, церковно-релігійні, військові. Відтак учений впритул підійшов до ідеї багатифакторності в історії.

Історіософські погляди мислителя не були позбавлені суперечностей. У них, з одного боку, виявилась ідея двоєдиної Русі (Київської і Московської), що в тодішніх умовах утверджувала лояльність до єдиного руського світу в межах Російської імперії, а з іншого, – киевоцентрична й україноцентрична спрямованість, котрі вели до визнання українців окремим історичним народом зі своїми історичним простором і часом, людністю і вождями. Історіософські міркування й узагальнення вченого мали помітний вплив на поступ української історіософської думки наступного періоду, стали важливим інтелектуальним чинником обґрунтування ідеї утвердження модерної України.

Бібліографічні посилання

1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994. – С. 149–171.
2. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 312–367.
3. Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – К., 2005.

4. **Ковальчук О.** Трансформація історичних поглядів у працях М. Максимовича / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 179–189.
5. **Короткий В.** Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тяглості української історіографічної традиції / В. Короткий // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 80–126.
6. **Короткий В.** Михайло Максимович / В. Короткий // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 35–71.
7. **Максимович М. О.** Автобіографія / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київ явився градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К., 1994. – С. 388–404.
8. **Максимович М. О.** Волинь до XI вѣка / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 125–129.
9. **Максимович М. О.** Воспоминаніе о Богданѣ Хмельницкомъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 346–354.
10. **Максимович М. О.** Извѣстія о Гайдамакахъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 355–373.
11. **Максимович М. О.** Историческія письма о козакахъ приднѣпровскихъ (къ М. В. Юзефовичу) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 224–254.
12. **Максимович М. О.** К истории малорусского языка (Филологическіе письма к М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київ явився градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – С. 345–387.
13. **Максимович М.** Листи / М. Максимович / упоряд. тексту та ілюстр., авт. вступ. ст. В. Короткий. – К., 2004.
14. **Максимович М. О.** Нечто о земле Киевской / М. О. Максимович // Максимович М. О. Київ явився градомъ великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович. – К., 1994. – С. 44–48.
15. **Максимович М. О.** О малороссійскихъ народныхъ песняхъ [Предисловіе] / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 454–469.
16. **Максимович М. О.** О мнимомъ запусѣнніи Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народомъ (Письмо М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 130–141.
17. **Максимович М. О.** О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ, бывшаго въ XVII вѣкѣ (Письмо къ М. А. Грабовскому) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 200–223.
18. **Максимович М. О.** О происхожденіи варяго-русовъ (Письмо М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 116–125.
19. **Максимович М. О.** Объ участіи и значеніи Кіева въ общей жизни Россіи / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 144–158.
20. **Максимович М. О.** Обзорѣніе Стараго Кіева / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 171–197.
21. **Максимович М. О.** Откуда идетъ Русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 46–115.

22. **Максимович М. О.** Очеркъ Кіева / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 159–170.
23. **Максимович М. О.** Письма о Богданѣ Хмельницкомъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 281–346.
24. **Максимович М. О.** Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 255–280.
25. **Максимович М. О.** Сказаніе о Коливщинѣ / М. О. Максимович // Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Руси, Києва і України / М. О. Максимович. – К., 2004. – С. 373–399.
26. **Максимович М.** У пошуках омріяної України: вибрані українознавчі твори / М. Максимович / упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К., 2003.
27. **Марков П. Г.** Жизнь и труды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997.
28. **Марков П. Г.** Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1986.
29. **Марченко М. І.** Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К., 1959.
30. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 року). – Канів, 2004.
31. **Острянин Д. Х.** Світогляд М. О. Максимовича / Д. Х. Острянин. – К., 1960.
32. **Пінчук Ю.** Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 60–72.
33. **Потульніцький В. А.** Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ ст. / В. А. Потульніцький. – К., 2002.
34. **Ясь О.** Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі нарративних експериментів романтичної історіографії / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 190–209.

Надійшла до редколегії 19.01.2015